

Проф. др Алексеј Тимофејев
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
/Институт за новију историју Србије
atimofej@f.bg.ac.rs

ДОБРОВОЉАЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ 1876. КАО ПОСЕБАН ФЕНОМЕН У ИСТОРИЈИ РУСКОГ ДРУШТВА

Апстракт: На основу увида у обимну литературу и рукописну заоставштину појединих истакнутих лидера добровољачког покрета аутор сагледава појаву руског добровољачког покрета 1876. у Србији као изузетан феномен у историји руског друштва, које је прошло кроз безброј ратних искушења у току свог вишевековног развоја, али било је веома мало случајева добровољаштва ван граница Русије и то као широког народног стремљења а не државних намера.

Кључне речи: руски добровољци, генерал М. Г. Черњајев, српско-турски рат 1876, српско-руски односи, словенофили

У историји Русије XIX век је био доба културног, политичког и духовног успона. Руска држава је елиминисала последње центре робовласништва и хајдучије на Кавказу и у средњој Азији, јачајући своје границе и приближавајући цивилизацију народима Истока.¹ Муњевите акције мањих група добро припремљених и обучених пешадијанаца, Козака на коњима и пољске артиљерије били су главни облик ратовања руске војске у овим крајевима.² Михаил Григоријевич Черњајев, који је тада имао велико борбено искуство, успео је

-
- 1 О.Р. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи, 1801–1914*, Москва, 2006; Т. Черникова, Ј. Вишњаков, *Историја Русије*, књ. 2: Царска Русија (XVII – почетак XX века), Београд, 2019.
 - 2 *Собрание сочинений Фадеева Р. А.: Т. 1. 60 лет Кавказской войны. Письма с Кавказа. Записки о кавказских делах*, Санкт-Петербург, 1889; О.Р. Айрапетов, М.А. Волхонский, В.М. Муханов, *Дорога на Гюлистан. Из истории российской политики на Кавказе во второй половине XVIII – первой четверти XIX в.*, Москва, 2014.

да искористи ову тактику 1865. године да заузме град Ташкент, чије је становништво у то време бројало око 100 хиљада људи. Са десет чета војника, две стотине Козака и дванаест топова, М. Г. Черњајев је потукао у близини града снаге Кокандског каната, а затим опсео и заузео тврђаву, коју је бранило 15 хиљада европских плаћеника, редовних војника и локалних башибозлука. Градско муслиманско становништво (занатлије и трговци) подржало је нову управу, надајући се ослобођењу од безакоња, слободној трговини и смањењу пореског оптерећења. Черњајев, који је био у личном конфликту са министром војним, убрзо је опозван из Туркестана и био је у резерви све до пензионисања 1875. године.³ У писму од 7. марта 1867, када је кнез Михаило Обреновић био спреман да подигне барјак ослобођења балканских Словена, Черњајев му се обратио са предлогом да ступи у српску службу. У одговору, кнез Михаило је затражио од генерала Черњајева да дође да преузме команду над војском када буде дао привремену оставку, након што почне рат против Порте. Међутим, генерал није добио царску дозволу за одлазак у Србију, а кнез Михаило је био убрзо убијен.⁴ У периоду 1873–1876, Черњајев је у Санкт Петербургу издавао новине *Русский мир*, које су истицале националне ставове супротне опрезном реформистичком правцу владе по питању унутрашње и спољне политике. У томе је био близак групи московских словенофила који су били окупљени око И. С. Аксакова. Када је у лето 1875. у Херцеговини избио устанак православног српског становништва против турских власти, *Русский мир* је био први лист у главном граду који је посебну пажњу посветио овом догађају.⁵ Од јесени 1875. руски добровољачки покрет је почео да добија на замаху. Водећу улогу у организовању овог покрета имали су И. С. Аксаков и М. Г. Рајевски.⁶ Иако су добровољци већином били присталице монархистичких, православних и конзервативних идеја, међу њима је било и представника левице, па чак и оних са револуционарним ста-

3 К.К. Абаза, *Завоевание Туркестана: рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев в общедоступном изложении*, Санкт-Петербург, 1902.

4 „Письма Властителей Сербии к М.Г.Черняеву, с предисловием А.М.Черняевой“, *Русский архив*, 1914, №1, с. 29, 35.

5 D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent. The Career of General M. G. Cherniaev*, Athens (Georgia, USA), 1974, p. 119.

6 С.А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Москва, 1876, с. 260–343.

вовима.⁷ Ово уједињење руског народа око националног покрета, у знак подршке православној браћи која су била под „иноверском шаком“, изазивало је непријатељство само код појединаца. У немоћном бесу, П. Л. Лавров је из Лондона сиктао о штети и заблуди оних који устају под заставом ослободилачке борбе турских Словена.⁸ Плашило га је то што је талас тероризма у Русији спласнуо, а револуционари су кренули у борбу за слободу Словена, изјављујући да „док се народ мучи под влашћу странаца и иновераца, друштвено питање увек пада у задњи план, чак и нестаје са позорнице“.⁹

Словенску борбу против османског угњетавања, на страницама дневне штампе, у дневницима и у јавним полемикама, подржавали су најбољи умови Русије: композитор П. И. Чајковски, који је у септембру 1876. написао „Руско-српски марш“, хемичар Д. И. Менделеев, хирург Н. И. Пирогов, писци Ф. М. Достојевски, који је писао о добровољцима у *Пишчевом дневнику*, и И. С. Тургенев.¹⁰ У овим околностима, генерал М. Г. Черњајев, који је јавно позивао на прикупљање средстава и окупљање добровољаца за помоћ Србима побуњеним у Босни и Херцеговини и аутономној кнежевини Србији у припреми за рат – одлучио је да делује. Прве позиве за прикупљање средстава и сазивање добровољаца објавио је у *Руском свету* крајем августа – почетком септембра 1875. године. Званична Русија се плашила да отворено подржи турске Словене, очекујући да ће, као и раније, наићи на противљење традиционалних противника Русије и савезника Порте – Енглеске и Француске. Пораст грађанске свести и жеља руског друштва да предузме независне кораке, диктиране националним осећањима ван контроле државе, уплашили су владу Русије. У фебруару 1876. Черњајев је позван у полицију и био је приморан да дâ реч шефу тајне полиције, генералу А. Л. Потапову да неће поћи као добровољац за Херцеговину. Добивши финансиј-

7 Т. Стоянович, „Бунт в Славянских землях, статья в газете «Работник», 14 августа 1875“, *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878. Сборник документов*, Москва, 1878, с. 55–62.

8 *Вперёд / Forward!*, 1875, 15 (27) августа, №16.

9 Письмо С.М.Степняка-Кравчинского П.Л.Лаврову о цели своей поездки в Герцеговину и Сербию, июль 1876, *Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Т. 1*, Москва, 1961, с. 49–50.

10 П.И. Чайковский, *Письма к родным*, т. 1, 1850–1879, Москва, 1940, с. 276; Ф.М. Достоевский, *Дневник писателя*, Т.1., 1876, Москва, 2011; Козиков И.А., М.В. Ломоносов, Д.И. Менделеев, В.И. Вернадский о России, Москва, 2011, с. 229–275; Тургенев И.С., *Полное собрание сочинений*, т. 11, Москва, 1966, с. 349.

ску подршку Московског словенског комитета, Черњајев је отишао на Балкан, на чијем су истоку у међувремену покушали да подигну устанак и Бугари. Генерала је пут водио у Београд, у који је стигао у априлу 1876. године.¹¹ „Операциони план“ 19. априла 1876. и „Нацрт ратне операције против Турске“ 10. маја 1876, које је саставило војно руководство Србије уз помоћ Черњајева, свели су се на главни план – снагама Тимочко-моравске војске изненадним нападом поразити Турке, ударивши у правцу Ниша, уз употребу бочних праваца и побуњеничких акција у Босни и Бугарској са циљем одвлачења пажње непријатељу.¹² Требало је да овај пораз турске војске обезбеди позитивне изгледе за интервенцију руске дипломатије и војске, чији би резултати помогли у проширењу граница кнежевине и стицању њене независности. Упркос очигледним недостацима народне војске којом је располагала аутономна српска кнежевина, Черњајев и група руских добровољаца, која се постепено повећавала у Србији, одлучили су да подрже ратно расположење које је владало у Београду. У то доба, у Нишу је живело мање од двадесет хиљада људи,¹³ од којих су више од половине били православни Срби, што је давало велике наде на успех. Огромна подршка јавности коју је уживала борба за слободу православних Словена на Балкану учинила је руску интервенцију неизбежном. На негодовање руског конзула у Београду А. Н. Карцева, Черњајев је пристао да ступи у српску службу 12. маја 1876. без формалне дозволе цара.¹⁴ Већ 18. (30) јуна 1876. кнез Милан Обреновић је објавио рат српског народа османској Порти.¹⁵ Почетком лета 1876. Србија је имала регуларну војску од пет хиљада људи, од којих је било 360 официра. Мобилизационим планом било је предвиђено распуштање регуларне војске и стварање народне

11 D. MacKenzie, *The Lion of Tashkent*, p.119.

12 П.А. Гейсман, *Славяно-турецкая борьба 1876-77-78 гг. и ее значение в истории развития восточного вопроса*, Ч. 1, Санкт-Петербург, 1887, с. 36–51; С. Грујић, *Операције тимочко-моравске војске: Српско-турски рат 1876–77 г.*, Т.1, Београд, 1901; П. Гейсман, „Suum cuique“, *Русский труд*, ноябрь, 1897.

13 K. H. Karpat, „The Social and Political Foundations of Nationalism in South East Europe after 1878. A Reinterpretation“, *Studies on Ottoman social and political history: selected articles and essays*, Leiden–Boston–Köln, 2002, p. 370.

14 Ю.С. Карцов, „За кулисами дипломатии“, *Русская старина*, апрель 1908, с. 69–76; С.П. Зыков, „К статье Карцова За кулисами дипломатии“, *Русская старина*, июль. 1909, с. 81–99; Отдел письменных источников Государственного исторического музея (ОПИ ГИМ), ф. 208, д. 2, л. 1–2, Постављање за генерала М.Г. Черњајева, 12. маја 1876.

15 М. Обреновић, Прокламација моме драгоме народу, *Српске новине*, 20. јуна 1876.

војске од 123 хиљаде војника. Осим тога, уочи избијања рата и у његовим првим данима, у српску службу ступило је 718 руских официра.¹⁶ Према мемоарима учесника рата и једног од аутора стратешких планова Србије С. Грујића, укупан број турске војске (концентрисане углавном против Србије) износио је 126 хиљада људи. Црна Гора је имала 24 хиљаде људи, а Србија 98 хиљада.¹⁷ На Дрини је Р. Алимпих имао 18 хиљада, на Јавору Ф. Зах 12 хиљада, М. Лешјанин на Тимоку 15 хиљада, а М. Г. Черњајев на Морави 48 хиљада (укључујући 18 хиљада људи који су деловали под командом Ђ. Хорватовића). Савремени историчари сматрају да је моравска групација Черњајева бројала 50 хиљада, источна групација Лешјанина 25 хиљада, западна групација Алимпиха 20 хиљада, а Ибарска војска Заха 24 хиљаде људи. Насупрот њима била је турска војска, у којој се налазило 20 хиљада башибозлука, 25 хиљада резервиста и 133 хиљаде редовних војника, подељених у неколико група: 60 хиљада је штитило Ниш и Прокупље, 15 хиљада је било код Видина, 25 хиљада у Босни, 15 хиљада код Сјенице и Нове Вароши, 18 хиљада код Новог Пазара.¹⁸

Избијање непријатељстава је показало да је било готово немогуће поновити успехе средњоазијске акције. Регуларна турска војска је била много боље припремљена од кокандске војске, а борбени квалитети башибозлука су били нешто инфериорнији од српске народне армије која је ту представљала милицију. Мобилизација започета 1875. довела је до повећања турске војске, као и до банкрота Порте крајем 1876. године, али су снаге мале аутономне српске кнежевине биле још мање. Прилив добровољаца са неослобођених српских територија под влашћу Османлија и Хабзбурговаца такође је био недовољан. Под овим условима значајну улогу је одиграо покрет страних војних добровољаца, лекара и прилив финансијских средстава у Србију за њихово одржавање. Војну и санитарну помоћ Србима су пружали поједини Енглези, Бугари, Немци, Данци, Канађани, Американци, Италијани, Румуни, Пољаци и други народи европске цивилизације.¹⁹ Међутим, велика већина добровољаца је дошла из Русије. До краја јула 1876. у Србију су стигле вође војног добровољства, пензионисани професионални официри, међу којима су, поред 48-годишњег

16 Д. Денда, *Сербская армия. 1804–1918*, Москва–Санкт-Петербург, 2021, с. 56–57.

17 С. Грујић, *Операције тимочко-моравске војске*, Т. 1, с. 74.

18 Д. Денда, *Сербская армия*, с. 58.

19 В. Ђорђевић, *Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878.* књ. 1: На граници, Београд, 1907, с. 97–121, 431–484.

Черњајева, били 34-годишњи Н. А. Кирејев (погинуо 18. јула 1876) и 36-годишњи Н. Н. Рајевски (погинуо 20. августа 1876).²⁰ Повећана подршка јавности добровољачком покрету довела је до тога да је крајем јула 1876, и поред неодобравања министра војног Д. А. Миљутина, цар Александар II дозволио официрима да дају привремене оставке како би учествовали у добровољачком покрету, уз обећање да ће задржати свој чин и место у јединици по повратку. Већина добровољаца се налазила у Тимочко-моравској војсци, иако су појединци, па чак и мали одреди, учествовали у борбеним дејствима у Ибарској војсци. Главна борбена дејства у којима су учествовали руски добровољци заједно са српским војницима и официрима били су напад на турске положаје на Бабиној глави у првим данима рата, сукоби на Великом Извору у јулу, одбрана положаја у околини Алексинца и Делиграда у августу, одбрамбене битке у околини Крвета, октобарске битке у области Ђуниса, које су окончане коначним поразом српске војске. Словенски комитети су укупно послали 4.303 лица из Русије у Србију, али ова цифра не укључује неколико стотина оних који су сами стигли а да се нису регистровани у Словенском комитету при одласку из Русије. На пример, нису урачунати у овај број Н. Н. Рајевски, Н. А. Кирејев и уметник В. Д. Поленов, награђен српском „сребрном медаљом за храброст“.²¹ Овај број не укључује ни медицинске добровољце које је из Русије послао Црвени крст и друге организације и појединци. До краја августа 1876. Руско друштво Црвеног крста је послало у Србију 95 лекара, 111 болничара, 60 милосрдних сестара и до 128 тона болничке опреме.²² Озбиљност ситуације само је подстакла жељу добровољаца да дођу у Србију. У септембру 1876. министар војни Т. Николић је затражио од Словенског комитета да пошаље у Србију велики одред Козака са коњима и оружјем, официре и 10-15 пешака са искуством у војној служби.²³ Черњајев је у јавном извештају о утрошеним средствима написао да је током целог

20 А.Л. Шемякин, *Смрт графа Вронског*, Санкт-Петербург, 2007, с. 81–84.

21 Н.Г. Струнина-Бородина, „О поездке русског художника В.Д. Поленова на Балканы в 1876 г.“, *Славянский мир: общность и многообразие*, Москва, 2018, с. 67–71.

22 Записка по III отделению о проводах в Петербурге санитарного отряда и добровольцев, уезжающих в Сербию, 1 сентября 1876, *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, Т.1, 1961, с. 373.

23 Письмо сербского военного министра Т.Николича в Петербургский славянский комитет с просьбой о присылке в Сербию добровольцев и оружия, *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, Т. 1, с. 376.

боравка у Србији од Московског словенског комитета примио 200 хиљада рубаља у металним кованицама (260 кг у златницима), од којих је већину потрошио на одржавање добровољаца (официрима из штаба по 15 дуката месечно, обер-официрима седам дуката, војницима до један дукат, остало је трошено за куповину 5.300 капута у Аустрији, 114 коња у Румунији и за трошкове рањених, погинулих и добровољаца који су се враћали, као и за посебне исплате избеглицама из Бугарске и Старе Србије, помоћ породицама погинулих српских официра и војника). Овај извештај је занимљив по томе што се Черњајев присетио да је на крају борбених дејстава под његовом командом остало 2.446 добровољаца: 640 официра и 1.806 подофицира и војника са искуством у војној служби. У истом извештају, он је објаснио да је један број добровољаца био изван његове команде у Ибарској и Дринској војсци.²⁴ У јесен 1876. на челу Ибарске војске такође је стајао руски генерал – С. К. Новоселов.²⁵ Да бисмо разумели значење ових бројки, подсећамо се да је према Војним шематизмима Кнежевине Србије 1876. године редовна српска војска шест месеци пре рата имала само 317 официра, од којих је пет било пуковника, 12 потпуковника, 20 мајора. Од тога само 24 официра била су са штапском струком.²⁶ Пристрасни непријатељ руске националне идеје, М. Н. Покровски је проценивао број добровољаца свих врста и професија до шест хиљада људи.²⁷

У тешким условима, јесени 1876, Черњајев је инсистирао на томе да је дошло време за званичну интервенцију оружаних снага Русије, које би могле да искористе концентрацију снага турске војске на западу и убрзају њихов пут до престонице Порте, кроз планинске превоје на Балкану, чиме би се избегао будући неизбежан тежак и крвав рат.²⁸ Турска војска у Ђунису са надмоћнијим снагама је успела да победи здружене снаге српске војске и руских добровољаца 17. (29) октобра 1876. године. Колосални губици међу добровољцима, губитак стратешке тачке одбране и пад борбеног духа у армији су приморали Черњајева да кнезу Милану пошаље у Београд хитан телеграм у којем се наводи да ће без хитног примирја Србија бити осуђена на

24 „Письмо М.Г. Черняева“, *Современные известия*, 22 декабря, 1877.

25 *Освобождение Болгарии от турецкого ига*, Т. 1, с. 427–428.

26 Д. Денда, *Сербская армия*, с. 52–53.

27 М.Н. Покровский, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Сборник статей*, Москва, 1923, с. 260.

28 ОПИ ГИМ, ф. 208, д. 2, л. 1–2, Письмо И.С. Аксакова М.Г. Черняеву, 1 ноября 1876 г.

пропаст.²⁹ Следећег дана, Русија је започела делимичну мобилизацију војске, поставила ултиматум османској влади да ургентно закључи примирје и повуче турске трупе са предратне територије кнежевине Србије. Дана 20. октобра (1. новембра) 1876. ступило је на снагу примирје. Черњајев је предао команду српском официру и отишао за Београд. Интервенција званичне Русије је имала своју цену. Непослушни генерал је био принуђен да одмах напусти Србију. У новембру 1876. генерал А. Г. Никитин послат је да га замени у Србији, по царском наређењу, и он је преузео евакуацију руских добровољаца који су тамо остали. Генерал Черњајев је морао да сноси консеквенце своје непослушности: дуго није добио царску дозволу за повратак у Русију, био је држан по страни од борбених операција на Балкану током руско-турског рата и био му је изричито забрањен повратак у Србију на почетку Другог српско-турског рата.³⁰ Већина преживелих руских добровољаца је евакуисана из Србије на рачун Словенског комитета пре почетка 1877. године. Добровољци који су хтели да оду напустили су земљу пре 19. јануара 1877, а они који су остали под оружјем у саставу добровољачке руско-бугарске бригаде повучени су у Румунију 16. фебруара 1877.³¹

Сећање на тешке дане војне сарадње је било замрачено међусобним пребацивањима и оговарањима руских добровољаца и српских официра, што штампа либерално-комерцијалног смера у Русији, која је и без тога била критична према добровољачком покрету, није пропустила да искористи (*Биржевије ведомости* и *Голос / Новаја газета*). По повратку у Русију, Черњајев је умало изазвао на двобој једног од таквих пискарала који је намерно ширио клевете о добровољцима и њиховом вођи.³² Међутим, његови саборци у Русији и Србији сећали су се генерала по добру. Друштво „бивших руских добровољаца из остатака борбених одреда светог рата 1876. године за ослобођење Србије“ окупљало се на свечаним парастосима у Русији

29 П.А. Гейсман, *Славяно-турецкая борьба 1876-77-78 гг. и ее значение в истории развития восточного вопроса. Ч. 1*, Санкт-Петербург, 1887, с. 144–149.

30 ОПИ ГИМ, ф. 208, д. 36, л. 4-4об., Письмо М.Г. Черняева – А.М. Горчакову, 5 декабря 1877 г.

31 Л.В. Кузьмичева, „Русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 г.“, *Россия и восточный кризис 70-х годов XIX в.*, Москва, 1981, с. 95.

32 ОПИ ГИМ, ф. 208, д. 36, л. 49–50, Письмо М.Г. Черняева А.А. Краевскому, 25 марта 1878 г.

све до почетка Првог светског рата.³³ Године 1913. Одбор за помоћ Србима „М. Г. Черњајев“, формиран у Санкт Петербургу, прикупио је 52 хиљаде рубаља (44,72 кг у златницима) које је упутио у Београд за помоћ рањеницима и сирочади.³⁴ Сећање на подвиг и жртву добровољаца допринело је распрострањености у руском друштву масовне подршке Србији у лето 1914, што је нагнало царску владу на предузимање одлучних мера. Искра борбе која се распламсала у лето 1876. није замрла и настављена је у руско-турском рату 1877–1878, чији је један од резултата било међународно признање независности Србије. Османска застава, која је у јуну 1876. збачена са Калемегдана, од тада се више никада није уздигла на зидинама Београдске тврђаве.

Потомцима су у наслеђе остале речи генерала Черњајева о поступцима званичне Русије 1875–1878. у вези са добровољачким покретом: „Чини се, да неуспеси дипломатије настају као последица тога што је (...) недавно један од руководиоца наших иностраних дела тврдио, да дипломатија не признаје народе, већ признаје само владе (...) Да дипломатија није благовремено почела при крају народног покрета, већ стала на његово чело, колико би крви и новца било сачувано, колико би се жалости и разарања избегло. И тада и сада, радње дипломатије су сличне акцијама команданта, који нема дефинитиван план, па је стога спреман да изврши десет пута више посла него што је потребно, само да би избегао општу битку.“ „Жеља за штедљивим ратовањем увек води поразу и великим губицима (...) Протекли рат, покренут у виду економије са 120 хиљада, отегнуо се две године и коштао двоструко више. Када покрећете рат, морате имати на уму једини циљ: победу, која је, без обзира колико скупо коштала, увек јефтинија од најјефтинијег пораза.“³⁵

Фјодор Михајлович Достојевски је погинуле добровољце у јесен 1876. назвао „најбољим људима“, бранећи сећање на генерала Черњајева у најтежем тренутку за њега: „Словенска акција, шта год да се деси, треба коначно да отпочне, тј. да пређе у своју активну фазу; а без Черњајева не би добила такав развој (...) Ако је већ започела словенска акција, ко је онда, ако не Русија, требало да јој стане

33 ОПИ ГИМ, ф. 208, д. 98 л. 24, Бывшие русские добровольцы..., 19 октября 1908 г.

34 В.Б. Бертенсон, „За тридцать лет“, *Исторический вестник*, 1914, №10 (СХХХVIII), с. 78.

35 „Посмертная статья М.Г. Черняева 1887 г.“, *Новое время*, 16 августа 1897; „Статья М.Г.Черняева“, *Свет*, 21 августа 1909.

на чело, у томе је сврха Русије – и Черњајев је то схватио и подигао барјак Русије. Одлучити се на ово, предузети овај корак – не, не, то није могла да уради особа без посебне снаге (...) Ни његова нада на хитну помоћ Русије, у сваком случају, није била грешка, јер је Русија коначно изговорила своју велику одлучујућу реч. Да је ова реч изречена бар мало раније, онда Черњајев не би погрешео ни у чему. Ох, многи на месту Черњајева не би желели да чекају толико дуго – то су управо амбициозни људи и каријеристи. Сигуран сам да многи његови критичари не би могли да поднесу ни половину онога што је он издржао. Али Черњајев је служио великом циљу, а не својој амбицији, и више је волео да жртвује све – своју судбину, и славу своју и каријеру, можда чак и живот, само да не напусти дело (...) Они [Срби] ће се сећати убијених Руса, који су положили своје животе за њихову земљу. Руси ће отићи, али велика идеја ће остати. Велики дух руски оставиће трагове у њиховим душама – из руске крви проливане за њих израшће њихова храброст. И једног дана они ће се уверити да је руска помоћ била нематеријалне природе и да нико од Руса, који су за њих убијени, није мислио да код њих завлада!“³⁶

36 Ф.М. Достоевский, „Октябрь 1876, Черняев“, *Дневник писателя*, Т.1., Москва, 2011, с. 535–538.

ПРОФ. Д. И. Н. АЛЕКСЕЙ ТИМОФЕЕВ

Философский факультет, Белградский университет
/Институт новейшей истории Сербии
atimofej@f.bg.ac.rs

ДОБРОВОЛЬЧЕСТВО В СЕРБИИ В 1876 ГОДУ КАК ОСОБОЕ ЯВЛЕНИЕ В ИСТОРИИ РУССКОГО ОБЩЕСТВА

Ключевые слова: русские добровольцы, генерал М. Г. Черняев, Сербско-турецкая война 1876 г., сербско-русские отношения, славянофилы

Резюме: Опираясь на обширное литературное и рукописное наследие видных деятелей русского добровольческого движения, автор рассмотрел возникновение русского добровольческого движения в Сербии в 1876 г. как исключительное явление в истории русского общества, волонтерство за пределами России, как широкое народное стремление, а не государственное намерение.